

Καὶ εἶναι αἱ ψηφιδές μου αὐταὶ ἀπομεινάρια καὶ θρούραλα κοινῶν λίθων, ἀλλὰ τὰς ἔχει ἐπιχρυσώσει τὸ ὄνομα τῶν Ἀθηναίων.

Οὐδὲν περὶ τῆς ἐργασίας μου ταύτης, τῆς ἐκτάσεως καὶ τῆς σημασίας της θὰ ἀναφέρω τώρα, φοβούμενος μήπως τύχω ἐπαίνου τινὸς ἀπὸ μέρους τοῦ ἐξυμνουμένου ὑφ' ἡμῶν σήμερον, καὶ ἐφαρμόσῃ οὕτως εἰς ἐμὲ τὸ Λατινικὸν ρητὸν «*laudari a laudato*».

Περατῶν τὰ ὀλίγα ταῦτα δὲν δύναμαι εἰ μὴ νὰ κηρύξω, ὡς ἄλλος Ἑράλδος τῶν μεσαιωνικῶν χρόνων, ὅτι εἶναι ὄλβιος ὁ ἀνὴρ ἐκεῖνος, ὅστις αὐτοῦψοῦται εἰς προσωπικότητα, ὁ δὲ ἀνδριάς αὐτοῦ ἐδράζεται ἐπὶ τῶν ἔργων του μὲ κρηπίδωμα ἀποτελούμενον ἀπὸ τὴν ἀρετὴν, τὸ θάρρος τῆς γνώμης, τὴν εὐθυκρυσίαν, τὴν ὀρθοέπειαν, τὴν φιλοπονίαν καὶ τὴν πολυμάθειαν.

Ἐν τούτοις εὐτυχεῖς εἴμεθα ὅπωςδὴποτε καὶ οἱ συνεορτάζοντες ἡμεῖς· διότι, ὅπως ἔγραψεν ὁ πάντοτε γνωρίζων τί ἔλεγε χρηστὸς καὶ μειριοπαθὴς τῆς πολιτικῆς διδάσκαλος «ἐνὸς ἀνδρὸς εὖ φρονήσαντος ἅπαντες ἂν ἀπολαύσειαν οἱ βουλόμενοι κοινωνεῖν τῆς ἐκείνου διανοίας».

ΤΟ ΕΡΓΟΝ ΤΟΥ Γ. Ν. ΧΑΤΖΙΔΑΚΙ

ΥΠΟ Κ. ΣΙΜΟΥ ΜΕΝΑΡΔΟΥ

Δύσκολον μοῦ ἀνέθεσαν ἐντολὴν ἡ Ἀκαδημία καὶ τὸ Πανεπιστήμιον (τὰ ὅποια μετὰ τεσσάρων ἄλλων ξένων Ἀκαδημιῶν καὶ ἐνὸς ἄλλου ἡμετέρου Πανεπιστημίου τιμᾷ ὡς μέλος των ὁ Γεώργιος Χατζιδάκις) νὰ χαρακτηρίσω τὸ ὑπερπεντηκονταετὲς ἐπιστημονικόν του ἔργον. Ἄλλ' ἐντὸς τῶν 12 λεπτῶν, ὅσα ἐπεμέτρησεν εἰς ἑαυτὸν ὁ Γενικὸς Γραμματεὺς, δὲν εἶναι δυνατὸν οὐδὲ ὁ κατάλογος νὰ ἀναγνωσθῇ τῶν συγγραφῶν του. Εὐτυχῶς τόσος ὄγκος ἐπιβάλλεται ἀφ' ἑαυτοῦ καὶ μένει μόνον νὰ παραστήσωμεν κατὰ τὸ δυνατὸν τὴν ἀνυπολόγιστον αὐτοῦ ἀξίαν ἀπὸ γλωσσολογικῆς, φιλολογικῆς καὶ ἐθνικῆς ἀπόψεως ἀκόμη.

Ὁ πολὺς Ἀδαμάντιος Κοραῆς ὑπῆρξεν εἰς τῶν πρωιουργῶν τῆς Ἑλληνικῆς ἐλευθερίας, διότι ἀφύπνισε τὴν Ἑλληνικὴν συνείδησιν τοῦ ὑποδούλου Ἑθνους· τὴν γνησιότητα τῆς καταγωγῆς μας ἐπεκύρωσε καὶ διὰ

τῆς ἀδιακόπου παραβολῆς τῆς λαλουμένης πρὸς τὴν ἀρχαίαν γλῶσσαν. Καὶ ὁμως τὸ ὄρθον ἐκεῖνο θεώρημα ἔνεκα τῆς τότε φιλολογικῆς μεθόδου καὶ πολλῶν προκαταλήψεων δὲν ἦτο πειστικὸν παρὰ μόνον εἰς τὰ ὄμματα τῶν Ἑλλήνων καὶ τῶν φιλελλήνων, οἱ δὲ τόμοι τῶν «Ἀτάκτων», περιελάμβαναν πράγματι πολύτιμον ὑλικόν, ἀλλ' «ἀτάκτως ἐρριμένον».

Ἄλλὰ κατὰ τὰ τελευταῖα ἔτη τῆς ζωῆς τοῦ μεγάλου γέροντος, ἐνῶ ἐκεῖνος ἦτον ὄλος ἀφωσιωμένος εἰς τὴν ἐξυπηρέτησιν τοῦ ἱεροῦ ἀγῶνος, ἐγενεῖτο εἰς τὴν Γερμανίαν ἢ νέα ἐπιστήμη, ἢ ἐρευνῶσα πολὺ βαθυτέρον τὰς γλώσσας τῶν ἀνθρώπων. Οἱ πρῶτοι γλωσσολόγοι ἀπέδειξαν πορίσματα καταπληκτικά· ἀλλὰ ζητοῦντες ἐπιμόνως τὰς λεγομένας ῥίζας, ἐκινουῦσαν πανταχοῦ τὴν δυσπιστίαν τῶν φιλολόγων, τῶν ζηλωτῶν τῶν δύο κλασσικῶν γλωσσῶν. Ὅθεν καὶ οἱ ἡμέτεροι Ἑλληνισταὶ — ἐκτὸς ὅπως οὖν τοῦ Δημητρίου Μανροφρούδη — ἔδειξαν τελείαν ψυχρότητα πρὸς τὴν νεορὰν γερμανίδα ἐπιστήμην. Εὐτυχῶς ὁ Χαρίλαος Τρικούπης κατὰ τὴν πρώτην του πρωθυπουργίαν (1875) ἐπρονόησε καὶ περὶ ὑποτροφίας πρὸς ἐκμάθησιν αὐτῆς.

Ὁ Χατζιδάκις εἶχεν ἔλθει 20έτης εἰς τὰς Ἀθήνας κατὰ τὴν μεγάλην ἀπὸ 1866-68 Κρητικὴν ἐπανάστασιν μετὰ τῆς μητρὸς καὶ τῶν ἀδελφῶν του. Εὐθὺς ἀφοῦ ἐπεράτωσε τὰς φιλολογικὰς του σπουδὰς, διηγωνίσθη, — ἐννοεῖται δὲν ἀπέτυχε — καὶ ἐστάλη τῷ 1877 εἰς τὴν Γερμανίαν. Ἐὰν ὅλοι μας οἱ ὑπότροφοι ἦσαν ὅμοιοί του, αἱ Ἀθῆναι δὲν θὰ ἐβράδυναν ν' ἀνακτίσουν τὴν παλαιάν των δόξαν. Καὶ σπουδαστὴς ἀκόμη ἔπεμπεν ὁ Χατζιδάκις φιλολογικὰς διατριβὰς εἰς τὸ «Ἀθηναῖον», ἐνεφανίζετο δὲ εἰς τὰ γερμανικὰ περιοδικά. Ἀφοῦ δ' ἐπανῆλθε μετὰ πενταετιῆς σπουδὰς τῷ 1882, ἤρχισε νὰ διδάσκη ὡς ὑφηγητῆς καὶ τὸ 1885 διωρίζετο ἔκτακτος καθηγητῆς τῆς γλωσσολογίας. Ἡ νέα ἐπιστήμη ἐνεθρονίζετο τέλος πάντων εἰς τὰς Ἀθήνας, ἢ λαλουμένη Ἑλληνικῆ ἐξητάζετο ἤδη κατὰ μέθοδον ἀκριβεστάτην, καὶ τὸ θεώρημα τὸ ἀπασχολῆσαν τὸν Κοραῖν, ἀπεδεικνύετο πλέον ὡς ἀναντίρροτος ἐπιστημονικὴ ἀλήθεια.

Οὐδεὶς γλωσσολόγος ἀγνοεῖ σήμερον τὴν ἀνεκτίμητον τῆς Νεοελληνικῆς ἀξίαν πρὸς γνῶσιν ὄχι μόνον τῆς μεσαιωνικῆς ἀλλὰ καὶ αὐτῆς τῆς ἀρχαίας, ἰδίως δὲ τῆς γλώσσης τῆς Παλαιᾶς καὶ Νέας Διαθήκης. Ἐὰν

δὲ τυχὸν κανεὶς ἰσχυρισθῆ ὅτι μετὰ τῆς γλώσσης δὲν ἐκκληρονομήσαμεν καὶ τὴν πολυθρύλητον τῶν προγόνων μας σοφίαν, ὁ Χατζιδάκις καὶ πάλιν, καθὼς ἄλλοτε ὁ Κοραῆς, ἀρκεῖ νὰ τὸν διαφεύσῃ!

Τὸ πρῶτον κεφαλαῖωδες πρόβλημα ἔβλεπεν ὁ Χατζιδάκις, ἦτο τὸ τῆς καταγωγῆς τῶν λαλουμένων ἰδιωμάτων, ὅτι δηλαδὴ ταῦτα — πλὴν τῆς Τσακωνικῆς — ἀπέρρευσαν ἐκ τῆς ἀρχαίας Κοινῆς. Τὸ πρᾶγμα σήμερον φαίνεται πρόδηλον, ἀλλὰ πρῶτος ἀπέδειξε τοῦτο ὁ Ἕλληνας γλωσσολόγος τῷ 1892 διὰ τῆς *Einleitung in die Neugriechische Grammatik*, περὶ ἧς δύο Γερμανικαὶ Ἀκαδημαῖαι ἐμνήσθησαν ὑπερηφάνως ὅτι ἐγράφη Γερμανιστί. Πράγματι ἡ ἀφθονία τῶν ἐκ τῆς λαλουμένης παραδειγμάτων, ἡ βαθεῖα γνῶσις τῶν παλαιῶν, τῶν μεσαιωνικῶν καὶ τῶν νεωτέρων γλωσσικῶν μνημείων, καὶ τέλος κατὰ ἀναπόσπαστον τῆς πολεμικῆς καταγωγῆς τοῦ Χατζιδάκι, ἡ σκληρὰ τιμωρία τῶν ἀντιλεγόντων ἦτο τόση, ὥστε μετὰ τῆς ἀξίας τῆς Νεοελληνικῆς γλώσσης ἀνεγνωρίζετο πανταχοῦ καὶ ἡ ἰδική του καθὼς ἔλεγε τὸ τιμητικὸν δίπλωμα τοῦ Πανεπιστημίου τῆς Λειψίας, ὁ Χατζιδάκις εἰς πάντα τοὺς μελετητὰς αὐτῆς *facem praetulit*, δᾶδα προέβαλεν.

Ἐκτοτε πάντες οἱ ἡμέτεροι λόγιοι καὶ οἱ ἀπώτερον ἰστάμενοι καί, ἐννοεῖται, οἱ πανταχοῦ γλωσσολόγοι παρακολουθοῦν τὴν θριαμβευτικὴν δολιχοδρομίαν τοῦ Χατζιδάκι. Διότι ὅπως τὰ ἡμέτερα φιλολογικὰ περιοδικὰ «Ἐβδομάς», «Ἐστία», «Παρνασσός», αἱ «Ἐπετηρίδες» τοῦ Πανεπιστημίου καὶ πρὸ πάντων οἱ 40 μέχρι τοῦδε τόμοι τῆς «Ἀθηνᾶς», τὴν ὁποίαν ἴδρυσεν μετὰ τῶν ἀειμνήστων συνεργατῶν του Κόντου, Βάση, Παπαβασιλείου, ὁμοίως καὶ τὰ ξένα: *Revue des Études grecques*, *Berliner Philologische Wochenschrift*, *Byzantinische Zeitschrift*, τὸ περιοδικὸν τοῦ *Kuhn*, αἱ *Indogermanische Forschungen*, τὰ Πρακτικὰ τῶν Γερμανικῶν Ἀκαδημιῶν, ἡ *Glotta* κλπ. εἶναι πλήρη διατριβῶν ἢ βιβλιοκρισιῶν τοῦ Χατζιδάκι. Ὅταν δὲ προσθέσωμεν καὶ τὰ ὀγκώδη συγγράματά του, π.χ. τοὺς τρεῖς τόμους τῶν Ἀκαδημεικῶν ἀναγνωσμάτων, τοὺς δύο τόμους τῶν Μεσαιωνικῶν καὶ νέων Ἑλληνικῶν, αὐτὴν τὴν μετάφρασιν τῆς Συγκριτικῆς γλωσσικῆς τοῦ *Whitney*, ὅπου παρενέβαλε πλεῖστα ἑλληνικὰ παραδείγματα καὶ τὴν Σύντομον ἱστορίαν τῆς Ἑλληνικῆς γλώσσης, ἰλιγγιᾷ κανεὶς ἐνώπιον τοῦ

μεγέθους τόσης ἐργασίας. Ἄλλὰ περὶ τοῦ Χατζιδάκι δύναται κατὰ γράμμα νὰ ἐπαναληφθῇ ὁ Θουκυδίδεις ἐκεῖνος ἔπαινος τῶν Ἀθηναίων, ὅτι δηλαδὴ συνήθισε «μῆτε ἐορτὴν ἄλλο τι ἠγεῖσθαι ἢ τὸ τὰ δέοντα προᾶξει, ξυμφορὰν τε οὐχ ἦσσαν ἠσυχίαν ἀπράγμονα ἢ ἀσχολίαν ἐπίπονον». Τοιοῦτοτρόπως ἐδημιούργησεν ἰδικόν του κύκλον ἐπιστήμης περιλαμβάνοντα ὅλον τὸν μακρότατον βίον τῆς ἱστορικωτάτης τῶν ἀνθρωπίνων γλωσσῶν. Σήμερον οὐδεὶς Ἕλληνας φιλόλογος περιορίζεται μόνον εἰς τὰ κλασσικὰ Ἑλληνικὰ καὶ ἐγὼ π.χ. ἐρμηνεύων τοὺς παλαιοὺς ποιητάς, δεικνύω κατὰ πόσον ἀπεμακρύνοντο τῆς τότε λαλουμένης. — Διότι τί τὰ θέλετε, Κύριοι; καθαρεύουσα καὶ δημοτικὴ διεκρίνοντο πάντοτε μεταξὺ τῶν Ἑλλήνων! — Ἄλλ' ὁ Γεώργιος Χατζιδάκις εἶναι κατὰ περισσότερον ἢ Κωνσταντῖνος Παπαρηγόπουλος τῆς γλώσσης. Διότι αἱ ἔρευναὶ του ἀδιακόπως ἐπεκτεινόμεναι πρὸς πάντας τοὺς αἰῶνας εἰσέρχονται καὶ εἰς ἐλαχίστας λεπτομερείας καὶ ἀναφέρονται εἰς ζητήματα φωνητικά, γραμματικά, διαλεκτικά, ἔτυμολογικά, ὀρθογραφικά, ἐρμηνευτικά, γραμματολογικά, τοπωνυμικά, ὡς ἡ λαμπρὰ μελέτη περὶ τῆς ἔτυμολογίας τοῦ Μορέως, ἢ περὶ τῆς Μεσσαριᾶς καὶ ἢ ἀναφερομένη εἰς τὴν ἀγαπητὴν μου κόμην Ἀρχάνες, τὰς ὁποίας ἀπέδειξεν Ἀχαρνὰς. Τῶν ἐθνολογικῶν του μελετῶν παράδειγμα πρόκειται ἢ περὶ τοῦ Ἑλληνισμοῦ τῶν ἀρχαίων Μακεδόνων, ὅπου ἐπανῆλθε καὶ χθὲς ὁ Χατζιδάκις ἀντικρούων καὶ πάλιν τὸν Γερμανὸν καθηγητὴν κ. Γουσταῦνον Weigand τόσον σοφά, ἀλλὰ καὶ τόσον νόστιμα, ὥστε παρακαλεῖ τοὺς ἀναγνώστας *risum teneatis*, κρατεῖτε τὰ γέλοια.

Πράγματι αἱ γνώμαι τοῦ Χατζιδάκι δὲν εἶναι θεωρήματα, ἀλλὰ λύσεις ζητημάτων στηριζόμεναι ὄχι μόνον εἰς σπανίαν πολυμάθειαν, ἀλλὰ καὶ εἰς σπανίαν εὐστοχίαν, τὴν ὁποίαν παραβάλλω κάποτε πρὸς τὴν θρυλουμένην εὐθυβολίαν τῶν μεγάλων τῆς Κρήτης ὀπλαρχηγῶν. Καθὼς εἶδαμεν, ἄλλοτε γλωσσολόγοι καὶ φιλόσοφοι ὑπεβλέποντο ἀμοιβαίως. Ἄλλ' ἡ μέθοδος τοῦ Χατζιδάκι στηριζομένη ἐξ ἴσου εἰς τὴν φιλολογίαν καὶ τὴν γλωσσικὴν, ὑπῆρξε λαμπρὸν παράδειγμα τοιοῦτου συνδυασμοῦ. Ὁ Χατζιδάκις δὲν χάνεται εἰς ἀναζητήσιν ῥιζῶν, ἀλλὰ στηριζόμενος στερεῶς ἐπὶ ἀληθειῶν, προχωρεῖ πρὸς νέας ἀληθείας. Εἶναι ἀληθὲς ὅτι ὁ ἡμέτερος γλωσσολόγος δὲν ἐσκόρπισε τὰς ἐρεῦνας του μακρὰν τῶν Ἑλληνικῶν ὁρίων, εἰς τὴν σύγκρισιν καθόλου τῶν

ἀνθρώπων γλωσσῶν, οὐδ' ἐπέδειξε κατὰ τοῦτο τὴν ἐξαιρέτην πολυγλωσσίαν π.χ. τοῦ ἀρίστου τῶν Γάλλων γλωσσολόγων, τοῦ *Meillet*. Ἐκαλλιέργησεν ὅπως λέγεται σήμερον «ἐντατικῶς», δηλαδή κατὰ βάθος, τὴν μελέτην τῆς μοναδικῆς ταύτης γλώσσης καὶ κατὰ τοὺς καρπούς τῆς καλλιουργίας ὁμολογῶ ὅτι οὐδένα τῶν ζώντων γλωσσικῶν εὐρίσκω ἐφάμιλλον τοῦ ἡμετέρου. Αἱ πολλαχοῦ τῆς Εὐρώπης ἰδρυθεῖσαι πανεπιστημιακαὶ ἔδραι τῆς Μεσαιωνικῆς καὶ νέας Ἑλληνικῆς εἶναι κυρίως φυτώρια «τῆς ἀμπέλου ἣν ἐφύτευσεν ἡ δεξιὰ του». Ὁ Χατζιδάκις εἶναι «ἀπαράμιλλος» μού ἔλεγε πρὸ εἰκοσαετίας ὁ ἄριστος τῶν Ἑλλήνων φιλόλογων, ὁ *Bywater*. Κουβαῖος καθηγητῆς ὁ *Dihigo* βιογραφῶν αὐτὸν τὸν κατέτασεν εἰς τὴν πρώτην γλωσσολογικὴν τριανδρίαν, μέχρις οὗ κατὰ τὸ ἐφετινὸν ἐν Χάγῃ γλωσσικὸν συνέδριον ὑπὸ τὰ χειροκροτήματα ὑπερτριακοσίων ἐκ πάσης χώρας ὁμοτέχνων ὁ προεδρεύων καθηγητῆς κ. *Kretschmer* ὠνόμασεν αὐτὸν «Νέστορα τῶν γλωσσολόγων». Ἀληθῶς ὁ Χατζιδάκις σήμερον «μετὰ τριτάτοις ἀνάσει». Ἀλλὰ μεταξὺ τῶν τριῶν Σπαρτιατικῶν χορῶν δὲν ἀνήκει βεβαίως εἰς τοὺς μεμνημοιοῦντας «ἄμμες ποκ' ἤμες ἄλκιμοι νεανίαι,» ἀλλ' εἰς τοὺς καυχωμένους «ἄμμες δὲ γ' εἰμές».

Βεβαίως ἐντύχημα τοῦ Χατζιδάκι ἦτον ὅτι ἐξηρένησεν ὡς ἰδίαν τὴν γλῶσσαν, τῆς ὁποίας ὁ ἐρευνητῆς δύναται νὰ προχωρήσῃ φιλολογικῶς — πρῶγμα μοναδικὸν — εἰς βάθος 30 αἰώνων· ἀλλ' ἐπίσης ἐντύχημα τῆς ἡμετέρας γλώσσης ἦτον ὅτι τῆς τοιαύτης ἐρένης ὁδηγὸς ὑπῆρξε γλωσσολόγος τόσον ἔμπειρος καὶ τόσον νηφάλιος, ὅσον ὁ Χατζιδάκις. Ἀπὸ πόσων πλανῶν ἐπροφύλαξε τὴν ἐπιστήμην, πόσους δρόμους ἤνοιξε καὶ τέλος πόσους προσείλκυσεν ἐργάτας. Διὰ τῶν διαγωνισμῶν τῶν δύο συλλόγων ἃ που συνέστησε, τῆς Γλωσσικῆς Ἑταιρείας καὶ τοῦ Συλλόγου Κοραῆ, συνετέλεσεν εἰς τὴν συγκομιδὴν ἀφθόνου ὕλικου, τόσου, ὥστε πρὸ μικροῦ ἀνωμολόγει ὁ Βιλαμόβιτς ὅτι ἡ ἔρευνα τῆς νεωτέρας Ἑλληνικῆς εὐρίσκειται σχεδὸν ὅλη εἰς τὰς χεῖρας τῶν Ἑλλήνων. Ὁ αὐτὸς ἔγραψεν ἐπίσης, ὅτι πᾶς ἀσχολούμενος εἰς τὴν Ἑλληνικὴν ὀφείλει εὐγνωμοσύνην εἰς τὸν Χατζιδάκιν. Οὕτω μετὰ τὴν Ἀρχαιολογίαν — ἀλλὰ περισσότερον καὶ ταύτης, — ἄλλος σπουδαιότατος κλάδος ἐπιστημονικῆς ἐρένης ἀνεπτύχθη καὶ ἀνθεῖ εἰς τὴν Ἑλλάδα. Ὅταν

δ' ἐκδοθῆ καὶ συντελεσθῆ τὸ Ἱστορικὸν λεξικὸν τῆς λαλουμένης ἴσου Ἰδρουσεν ὁ Χατζιδάκις καὶ ἀνέλαβεν ἡ Ἀκαδημία, θὰ εἶναι τοῦτο μνημεῖον τῆς εὐγενεσιότητος τῶν γλωσσῶν, καὶ τοῦ ἐπιφανεστάτου τῶν γλωσσικῶν ἀρχιτεκτόνων.

Τοιοιτοτρόπως ἀγωνιζόμενος ἐπὶ 50 ἔτη ὁ Χατζιδάκις, ἀντέκρουσε σφοδρότερον καὶ τινὰς «οἰομένους εἶναι» γλωσσολόγους· τὸ δὲ πολὺ κοινόν, μὴ δυνάμενον νὰ διακρίνη μηδὲ νὰ χωνεύσῃ οἰανδήποτε ὑπεροχὴν, δὲν ἐξετίμησεν εἰσέτι ποῖον ἔθνικὸν κεφάλαιον ἀποτελεῖ τὸ ἐπιστημονικὸν ἔργον ἐνὸς Χατζιδάκι. Ἄλλ' ἡμεῖς οἱ μαθηταὶ του, αἰσθανόμενοι δικαίαν εὐγνωμοσύνην, ἠθελήσαμεν καὶ πάλιν ν' ἀποδείξωμεν αὐτὴν διὰ μικρῶν ἐπιστημονικῶν ἐράνων.

Διότι ὁ Χατζιδάκις ὡς καθηγητὴς εἶχε καὶ ταύτην τὴν ἀρετὴν, νὰ ἐπισχῆ τὴν πρὸς τὴν μάθησιν ὀρμὴν, νὰ παραθαρρύνῃ τὴν νεότητα, καὶ ἀπὸ αὐστηροῦ διδασκάλου ἐγένετο κατόπιν ἐπισιτήθιος τῶν μαθητῶν του φίλος. Εὐτύχημά μου, κύριοι, θεωρῶ, ὅτι μαθητὴς τοιοῦτος ὑπῆρξα καὶ ἐγώ. Εἰς τὰς μακρὰς συνομιλίαις καὶ τοὺς μακροὺς περιπάτους, ὅπου πολλάκις ἡ Σφρακιανὴ του ἀντοχὴ κατέβαλλε τὴν ἰδικὴν μου, ἐγνώρισα βαθυτέρα καὶ τὰ πνευματικὰ του δῶρα, τὴν ἀστραπιαίαν ἀντίληψιν, τὴν ἀπέραντον μνήμην καὶ τὸ κάλλιστον ἐπιστέγασμα, τὴν ἀσφαλεστάτην κρίσιν. Ἄλλὰ καὶ τοῦ χαρακτῆρος του ἐθαύμασα τὴν εἰλικρινῆ μετριοφροσύνην, τὴν ἀδιαφορίαν πρὸς τὴν κοσμικὴν ἐπιτυχίαν καὶ τὸ χρῆμα, καὶ τέλος τὸ γνῶρισμα ἐκεῖνο τῶν Κρητῶν, τὴν διακαῆ φιλοπατρίαν, τὸν ἔρωτα πρὸς τὴν Ἑλλάδα καὶ τὴν Κρήτην, ὑπὲρ τῆς ὁποίας δις ἀφήσας τὸν κάλαμον, ἔδραξε τὰ ὄπλα. Ἄλλ' ἀξιωματικὸς εἶναι πρὸ πάντων ἡ παντοτινὴ του αἰσιοδοξία, στηριζομένη καὶ αὐτὴ εἰς τὴν σπανίαν ἱστορικὴν του κρίσιν. Ὅταν παραβάλλῃ τὰς ἡμέρας τῆς νεότητός του πρὸς τὰς σημερινὰς — ποῖον ἦτο τότε καὶ ποῖον εἶναι σήμερον τὸ Ἔθνος — μεταδίδει διὰ μιᾶς εἰς πάντ' ἀκροατὴν τὸ ἰδικόν του θάρρος. Ἐσχάτως μοῦ ἔλεγε «θ' ἀποθάνω μὲ πεποίθησιν ἀκλόνητον εἰς τὸ μέλλον τῆς φυλῆς μας». Ἄλλ' ἡμεῖς ἐλπίζομεν ὅτι θὰ ζήσῃ — θὰ ζήσῃ μέχρις οὗ ἐορτάσωμεν ἡμεῖς — ἢ μᾶλλον οἱ διάδοχοι τῶν πλείστων — καὶ τὸ ἑκατοστὸν ἔτος τῆς ζωῆς του, (ὡς πρὸς τοῦτο ἔχει τὸν πατέρα πρόδρομόν του) πιστεύοντες ὅτι καὶ ἑκατοντούτης ὁ Χατζιδάκις θὰ προβάλλῃ ὑψηλὰ καὶ ὑψηλότερα τὴν δᾶδα.